

مریم حسین گلزار
دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث
دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

چکیده

بحث دربارهٔ غرر آیات و آشنایی با کتب غریب القرآن، یکی از مباحث و ضرورت‌های مهم علوم قرآنی است. از این رو، بحث مفردات قرآن کریم، کلید درک صحیح مقصود و مفهوم آیات قرآن بوده و شرط ضروری برای تفسیر آیات به شمار می‌آید.

مقاله حاضر درصدد معرفی، نقد و بررسی متدلوژی یکی از قدیمی‌ترین غریب القرآن‌های موجود - غریب القرآن منسوب به زید بن علی بن الحسین (ع) - است که یکی از شاگردان وی به نام عمرو بن خالد واسطی، به جمع و تدوین آن همت گمارد. ارائهٔ کتابشناسی در خصوص غریب القرآن‌ها و قاموس‌ها یکی از مزیت‌های تردیدناپذیر این کتاب به شمار می‌آید و از جمله معایب آن می‌توان به بیان اقوال متعدد بدون مشخص کردن قول راجح و مرجوح اشاره داشت. متدلوژی این اثر در قالب ۹ بند همراه با شاهد مثال‌هایی آورده شده است. در مجموع استفاده از این اثر در تحقیقات غریب القرآن خالی از فایده نیست، اما در مقایسه با غریب

القرآن‌های دیگر همچون مشکل القرآن ابن قتیبه و ابن عباس از مزیت‌های کمتری برخوردار است.

واژگان کلیدی: زید بن علی بن الحسین (ع)، غریب القرآن، متدلوژی

مقدمه

پیش از این گفتیم که یکی از قدیمی‌ترین کتب غریب القرآن منسوب به زید بن علی بن الحسین (ع) است. جای هیچ شکی نیست که تاکنون در معرفی این تفسیر، مزایا و معایب، و نیز بررسی متدلوژی مربوط به این اثر، کمتر قلم فرسایی شده و اگر هم فرد یا افرادی به این امر مبادرت ورزیده‌اند - که نگارنده از آن بی اطلاع است - جسته‌گریخته مطالبی نگاشته شده به طوری که راهگشای تحقیقات محققان رشته علوم قرآنی نبوده است. این موضوع ناشی از کم توجهی، بررسی نامطلوب و یا عدم مقایسه و تطبیق دقیق به لحاظ روش شناسی با دیگر کتب مشکل القرآن و عدم اهتمام به نقاط قوت و ضعف این آثار با یکدیگر بوده است. در این مقاله علاوه بر معرفی تفسیر غریب القرآن زید و شرح حال وی و نیز منهج شناسی این اثر برآنیم تا با طرح دو سؤال اصلی به عنوان مسأله‌های تحقیق، در صدد پاسخگویی آنها برآیم.

۱) آیا بررسی متدلوژی کتب غریب القرآن، فهم غرر آیات قرآن کریم را سهل الوصول می‌کند؟

۲) فواید متدلوژی این آثار چیست؟

گفتنی است قبل از هرگونه بحث و فحص درباره کتاب مورد نظر، شایسته است مروری بر معنای لغوی، اصطلاحی و اهمّیت علم غریب القرآن و نیز علل پیدایش واژه یا واژگان غریب داشته باشیم و پس از آن با نگاهی به شرح حال شهید زید بن علی بن الحسین (ع) به معرفی کتاب و منهج شناسی آن پردازیم.

معانی لغوی واژه «غریب» در معاجم

۱. ابن فارس^۱ (م. ۳۹۵)، یکی از معانی «غرب» را حدّ دانسته و می‌گوید: «فالغربُ حد: حدّ الشی یقال غرب السیف» و غروب الشمس نیز از همین مقوله است زیرا خورشید

از سطح زمین دور می شود. «الغرابه» هم به معنای دور شدن از وطن است.

۲. راغب اصفهانی^۲ (م. ۵۰۲)، ذیل این واژه در کتاب خود آورده است: «غریب هر چیز متباعد است، و در این مورد به حدیثی از عبدالله بن مسعود به نقل از حضرت رسول (ص) اشاره دارد که حضرت فرمود: «بدأ الاسلام غریباً و سيعود كما بدأ».

۳. عبدالقادر رازی^۳ (م. ۶۶۶)، غریب را دوری از وطن و دچار غربت شدن معنا کرده است.

۴. آذرنوش^۴ (معاصر)، غریب را از ماده (غرب) در لغت به معنای بَعْدَ (دور شدن) دانسته و به غروب کردن و پنهان شدن خورشید اشاره کرده است.

لذا هنگامی که گفته می شود: «هل من مغربة خبر؟» یعنی خبری که از نقطه دور می آید. گفتنی است تعاریف دیگری از واژه غریب ارائه شده، من جمله: «الغریب: الغامض فی الکلام» یعنی غریب کلام پیچیده و دور از فهم است. در مجموع آنچه از تعاریف لغوی این واژه به دست می آید، این است که غریب به معنای واژه ای دور از فهم و نامأنوس و نیز کلامی پیچیده و مبهم برای شنونده است که مقصود آن را در وهله اول نیابد.

معنای اصطلاحی غریب

غریب در اصطلاح علمی، مختص به تفسیر الفاظ پیچیده در قرآن کریم است که به وسیله آنچه از لغت و ادب عرب به جا مانده است معنا شده است.

اهمیت علم غریب القرآن

نخستین گام برای تحصیل علوم قرآنی شناسایی تک واژه ها و الفاظ است. دقت در ریشه لغوی، اشتقاق و کاربرد الفاظ در میان اعراب اصیل، فهم غرر آیات را برای ما دقیق تر و سهل الوصول تر می نماید.

از این رو، کلید فهم قرآن چه به لحاظ ظاهری و چه باطنی، با شناسایی مفردات قرآن میسر می گردد. زرکشی^۵ در این باره می گوید:

شناخت فن غریب القرآن برای یک مفسر ضروری است و در غیر این صورت جایز نیست مفسر به تفسیر کتاب خداوند متعال پردازد.

همچنین وی با اشاره به روایت فضلة المدینی از مالک بن انس می گوید:

فرد ناآشنا به زبان عربی اگر به تفسیر قرآن مبادرت ورزد چیزی جز ناتوانی؛ نصیب

و بهره‌ای نخواهد داشت .

افزون بر این، با در نظر گرفتن معنای اصطلاحی غریب القران باید خاطر نشان کرد؛ از آنجا که این علم، بحث درباره‌ی واژگان غامض و پیچیده قرآن است علمی در خدمت قرآن می‌باشد، لذا برای رفع ابهام یک لفظ باید اشتقاق آن لفظ بررسی و کاربرد آن در السنه و اشعار مدنظر قرار گیرد. طی این سیر ما را به سیر تحول و تطور و معانی گوناگون آنها و این که در فرهنگ قرآنی کدام معنا راجح یا مرجوح است رهنمون می‌سازد.

علل پیدایش واژه غریب

۱. مهاجرت
۲. روابط بازرگانی با سرزمین‌های مجاور
۳. مقتضیات زندگی شهری
۴. تعدد قبایل و لهجه‌های گوناگون
۵. اختلاط و ارتباطات اعراب با ملل مختلف
۶. فاصله گرفتن از عصر نبوی
۷. عجم بودن اکثر لغویون و قاموس نویسان

تعریف متدلوژی

متدلوژی: دانش بررسی روش‌هایی در علوم برای دست‌یابی به بهترین راه کار می‌باشد، و به عبارتی روش شناسی یا دانش بررسی روش دست‌یابی معرفت است.^۶

شرح حال شهید زید بن علی بن الحسین (ع)

کنیه وی ابوالحسن معروف به زید شهید، فرزند امام زین العابدین (ع)، و برادر امام محمد باقر (ع)، است. مادرش مسمی به حوراء یا جیداء همان کنیزی است که مختار بن ابی عبیده ثقفی، او را به امام زین العابدین (ع) بخشید.

مورخین در سال ولادت زید بن علی (ع) اختلاف نظر دارند. برخی همچون ابن عساکر (م. ۵۷۱)، ولادت وی را به سال (۷۸. هـ) و برخی دیگر همچون ناجی حسن در مقدمه

کتاب «الصفوة»، ولادتش را سال (۷۵ هـ) می دانند. اما از روایات مختلف می توان این گونه استنباط کرد که تولد وی به سال (۸۰ هـ) بوده است.

تراجم نویسان گفته اند هنگامی که امام سجاد(ع) به ولادت فرزندش زید بشارت یافت سه بار به قرآن کریم تفأل زد و آن را گشود بار اول آیه:

فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكَلَّأَ وَعَدَ اللَّهُ الْحَسَنِيَّ وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا (نساء، ۴/۹۵)؛ بار دوم آیه: إِشْتَرُوا بَأْيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (توبه، ۹/۹)؛ بار سوم آیه: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أحيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ (آل عمران، ۳/۱۶۹) آمد؛ آنگاه امام سجاد(ع) فرمود: «هو والله زيداً»؛ از قرار معلوم، ظاهر کلام حضرت، حاکی از احساس وی در استنباط از آیات شهادت در راه خدا اشاره دارد تا جایی که مؤرخان گفته اند امام(ع) می دانست که به زودی در اهل بیت(ع) فرزندی به دنیا می آید که در راه خدا می کشد و کشته می شود و به دار آویخته خواهد شد. البته درباره نام گذاری زید، احادیث دیگری موجود است که زید قبل از تولد به این نام مسمی شد.

برخی طول عمر زید را قریب به ۴۲ سال و برخی ۵۶ یا ۵۷ سال دانسته اند. اما با توجه به این که مختار بن ابی عیبده ثقفی به سال ۶۷ هجری کشته شده است و مادر زید قبل از این تاریخ به امام(ع) اهداء گردید نظر اخیر پذیرفتنی نیست. بنابر اکثر نصوص، سال شهادت وی ۱۲۱ یا ۱۲۲ هجری رقم خورده است. درباره مدفن او نیز دو احتمال وجود دارد:

(۱) کشور مصر که محل دفن سر اوست.

(۲) عراق؛ حال این که کدام احتمال صحیح تر است الله اعلم.

زید شاگرد واصل بن عطا و یحیی بن زید پسر اوست. فرقه زیدیه نیز بدو منسوب است.^۷

درباره تفسیر غریب القران منسوب به زید بن علی(ع)

این کتاب در قطع وزیری، مجموعاً در ۷۳۶ صفحه، تألیف الامام الشهید زید بن علی بن الحسین(ع) است که توسط یکی از شاگردان وی به نام عمرو بن خالد واسطی جمع و تدوین گردید و ماحصل تحقیق محمد جواد حسینی جلالی است. آن گونه که تراجم نویسان گفته اند برخی از سوره های این اثر به ویژه سوره الفاتحة الكتاب و البقره در زمان

حبس - پنج ماه - زید بن علی (ع) در زندان شام نگاشته شده است .

این کتاب شامل مقدمه‌ای مفصل است که مجموعاً در ۱۱۰ صفحه به رشته تحریر درآمده است ، در قسمت مقدمه بخش‌های مختلفی از جمله شرح حال زید از ولادت تا شهادت ، نام والدین ، القاب ، مناقب ، تألیفات وی ، راویان ، دلایل قیام زید ، فرقه زیدیه و برخی تألیفات دیگر در باب غریب القرآن‌ها به ترتیب قدمت آن‌ها آورده شده است . از محاسن مقدمه کتاب می‌توان به دو موضوع مهم اشاره کرد :

(۱) آشنایی با آثار زید بن علی (ع)

(۲) آشنایی با قدیمی‌ترین کتب غریب القرآن ، به ترتیب سال جمع و تدوین آن‌ها و نیز نویسندگان این آثار . این کتب براساس ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است و می‌تواند کتابشناسی خوب و مناسبی برای محققان این رشته باشد . مثلاً ذیل حرف الفبای «فاء» برخی فرهنگ‌های لغات قرآن و یا ذیل حرف الفبای «قاف» برخی از انواع قاموس‌های قرآنی آورده شده که این موضوع یکی از مزیت‌های بسیار بزرگ این غریب القرآن به شمار می‌آید . بعد از مقدمه کتاب ، تفسیر غریب القرآن زید بن علی (ع) آورده شده است که در این قسمت به ترتیب مصحف ، واژه یا واژگان غریب هر ۱۱۴ سوره قرآن کریم از سوره فاتحه الكتاب تا الناس معنا شده است که در قسمت ارائه متدلوژی این کتاب ، روش شناسی این اثر را بنابر بضاعت اندک خود نام خواهیم برد و مثال‌هایی را خواهیم آورد . افزون بر این ، کتاب دارای دو تعلیق است :

(۱) حاشیه نخست ، درباره کتاب الصفوة تحقیق ناجی حسن که یکی دیگر از آثار منسوب به زید بن علی (ع) با موضوعات مختلف علم کلام و تفسیر و فقه و اخبار است .
(۲) دومین حاشیه ، برگزیده‌ای از کتاب «القلة و الکثرة» ، منسوب به زید بن علی (ع) است . در بخش انتهایی کتاب نیز فهرست کلمات غریب و آیات تفسیر شده کتاب که حجم قابل توجهی را به خود اختصاص داده است به همراه نام سوره و شماره سوره به انضمام شماره آیات و صفحات آن ذکر شده است .

لازم به ذکر است که مباحث مهمی که پیش از این نام بردیم در مقدمه مفصل این کتاب از جمله نام سیزده کتاب زید بن علی (ع) ، حبس وی ، اسباب انقلاب زید و برائت از دعوی امامت آورده شده که به دلیل اطاله کلام از پرداختن به آنها خودداری می‌کنیم و

مطالعه هر یک را به خوانندگان می سپاریم .

متدلوژی تفسیر غریب القران زید

روش شناسی این اثر را در قالب ۹ بند ارائه می کنیم :

- ۱) ریشه های مشترک یا غیرمشترک ، از حجم ۶۲۳۶ آیه قرآن کریم ، مجموعاً ۲۷۸۶ آیه از سور مختلف قرآن که دارای ۱۱۵۲ ریشه مشترک اند در این اثر بررسی شده است .
  - ۲) شرح و بیان کلمات پیچیده و غریب و بررسی لغوی و معنایی و توضیح مفردات آنها .
  - ۳) بررسی لغاتی که غیر لغت قریش در قرآن آمده است .
  - ۴) شرح جملات و عبارات قرآنی .
  - ۵) بررسی واژه یا واژگان و عبارات قرآنی به لحاظ تفسیری .
  - ۶) بررسی به لحاظ مصداق .
  - ۷) بیان اقوال متعدد در تفسیر کلمه ای واحد ، به طوری که ترجیح واحدی در آن یافت نمی شود .
  - ۸) استفاده از نظریات برخی از اهل تسنن .
  - ۹) بیان نکردن شأن نزول آیات به ویژه آیات مربوط به اهل بیت (ع) .
- شایان ذکر است که شماره های ۷ و ۹ از نقاط ضعف این اثر به شمار می آید .
- در روش شناسی تفسیر غریب القران زید ۹ روش ذکر شد که برای روش های مطروحه به ترتیب شماره های فوق ، شاهد مثال هایی را مرقوم داشته ایم .
- ۱ . ریشه های مشترک یا غیرمشترک : مثلاً واژگان «تفندون» در سوره یوسف ، آیه ۹۴ : «لولا أن تفندون» از ریشه «فند» یا «فور» در سوره آل عمران ، آیه ۱۲۵ «من فورهم» یا «افضی» در سوره نساء ، آیه ۲۱ : «و قد أفضی بعضکم إلى بعض» از ریشه «فضو» فقط یک بار در قرآن تکرار شده اند و آیاتی با ریشه مشترک از این واژگان در قرآن کریم موجود نیست .
  - «تفتنی» در سوره توبه ، آیه ۴۹ : «إئذنی لی ولا تفتنی» یا «فتنوا» در سوره بروج ، آیه ۱۰ : «إن الذین فتنوا المؤمنین و المؤمنات» یا لفتنهم در سوره جن ، آیه ۱۷ یا واژه «فرجت» از ریشه «فرج» در سوره مرسلات ، آیه ۹ : «و اذا السماء فرجت» یا «فروج» در سوره ق ، آیه ۶ : «و مالها من فروج» و آیات متعدد دیگر که دارای ریشه مشترک هستند .
  - ۲ . شرح و بیان کلمات پیچیده و غریب و بررسی لغوی و معنایی و توضیح مفردات

آنها: مثلاً در آیه ۳۹، سوره آل عمران: «... و سَيِّدًا و حَصُورًا»، این دو واژه از نظر زید غریب تلقی شده است. ابتدا زید واژه «سید» را معنا می‌کند: فالسید: التقی «پرهیزکار»؛ والسید: الحلیم (بردبار)؛ سپس به معنای واژه «حضور» می‌پردازد: و الحصور: «الذی لایولد له» (کسی که فرزندی بر او نیست). یا والحصور: «الذی لایاتی النساء» (کسی که زنی ندارد)؛ والحصور: «الذی لیس ماء»: (کسی که آبی برایش نیست)؛ و الحصور: «الذی یكون مع الندامی فلا یخرج شیئا» و یا والحصور: «الذی لایخرج سرّاً ابداً» (کسی که هرگز رازی را فاش نمی‌کند).

با دقت در معانی واژه حضور بر ما روش می‌شود که سه معنا از پنج معنای مذکور با هم مطابقت دارند. استدلال ما این است که کسی که همسری اختیار نکرده طبیعتاً اولادی نخواهد داشت. و اگر منظور زید از «الذی لیس ماء» را نطفه فرض کنیم کسی که اسپرم قوی نداشته باشد صاحب فرزند نمی‌شود. لذا به نظر می‌رسد که این سه معنا با هم مترادف معنایی دارند اما الحصور به معنای «راز» تحول معنایی این واژه را خاطر نشان می‌کند.

آنچه به عنوان نقد به این روش وارد است این است که زید برای یک لغت معانی مختلفی را ذکر می‌کند اما اینکه کدام معنا راجح است و کدام مرجوح؛ در این اثر بر ما مشخص نیست و این از نقاط ضعف این تفسیر غریب القران به شمار می‌آید.

با مذاقه در آیات ماقبل ۳۷-۳۸ سوره آل عمران که زکریا(ع) از پروردگار خویش نسلی پاک طلب می‌کند و نیز بشارت یحیی(ع) به وی، استنباط نگارنده آن است که واژه حضور در آیه ۳۹ همین سوره معنای «الذی لایولد له» بر آن راجح است. همچنین درباره واژه «سید» نیز با توجه به تفاسیر معنای «حلیم» صحیح تر به نظر می‌رسد. زیرا خداوند متعال به حضرت زکریا(ع) در سنین کهولت فرزند عطا فرمود، گویی خداوند متعال قصد امتحان بردباری و حلم و نیز قصد تحقق کلمه حضور را درباره حضرت زکریا(ع) داشته است.

مثال دیگر در این باب، آیه ۱۰ سوره ذاریات: «قتل الخراصون»؛ زید مراد از الخراصون را «الکذابون» دانسته است. یعنی دروغگویان؛ در الاتقان سیوطی: معنای تردیدکنندگان دارد. اما با بررسی و مراجعه به کتب لغت و فرهنگ‌ها از جمله در مقایس اللغة ابن فارس (م. ۳۹۵)؛ مفردات راغب اصفهانی (م. ۵۰۲)؛ مختار الصحاح عبدالقادر رازی (م. ۶۶۶) الخراص: به معنای الکذاب (دروغگو) است. زید بن علی(ع) کلمه خراص را به معنای

حقیقی خود استعمال کرده است و لیکن سیوطی در الاتقان در فصل مربوط به غریب القرآن به معنای تردیدکنندگان آورده و معنای مجازی برای کلمه‌ی خراس در نظر گرفته است. چرا که دروغگو گاه در بیان کلام دروغش دچار شک و تردید می‌شود که حرف و کلام دروغ را بگوید یا نگوید.

۳. بررسی لغات که غیر لغت قریش است: به عنوان مثال آیه ۱۳۷ سوره بقره «...فإنما هم فی شقاق» که زید «شقاق» را به معنای عداوت و دشمنی و جنگ گرفته است، اما در الاتقان سیوطی (در باب آنچه به غیرلهجه حجاز آمده) آن را به معنای گمراهی آورده است و شقاق واژه‌ای است به لهجه «جرهم»، و یا آیه ۲۶ سوره حجر: «من صلصال من حماء مسنون» که مسنون واژه‌ای به لهجه «حمیر» است در الاتقان به معنای گنبدیده آمده است و زید آن را به معنای «امتن» یعنی بدبو، فاسد شده معنا کرده است که تقریباً یک معنا دارند.

۴. شرح و جملات و عبارات قرآن: به عنوان مثال آیه ۴۱ سوره الروم «ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسبت أیدی الناس» معنایش این است که پسر حضرت آدم^(ع) برادرش را کشت (فی البر) منظور قتل هابیل توسط قابیل است و منظور از (البحر) آن ثروتمند و بی‌نیازی است که همه کشتی را به غصب خود در آورد و البته معنای دیگری نیز برای (البحر) گفته شده و آن: «کل قرية عامرة و کانت العرب تسمى الامصار بحراً». (یعنی هر روستای پرجمعیت در حالی که عرب شهر بزرگ را «بحراً» می‌نامید).

و یا به عنوان مثال (آیه ۳، سوره حدید) «هو الأول و الآخر و الظاهر و الباطن»؛ که منظور از اول و آخر و ظاهر و باطن را زیدبن علی^(ع) شرح می‌دهد و می‌گوید:

فالاول: الذی کان و لاشیء غیره: (کسی است که از ازل بوده و غیر از او هیچ نبوده است)

والآخر: الذی یکون و لاشیء معه (کسی است که تا ابد هست و چیزی همراه او نیست)
والظاهر: الذی لیس ما ظهر من الاشیاء باقرب الیه به ما بطن.
والباطن: الذی لیس ما بطن من الاشیاء با بعد الیه مما ظهر.

با توجه به آنچه زیدبن علی^(ع) از این آیه استنباط نموده و در کتب لغت و تفاسیر از اول و آخر آمده است. این گونه برداشت می‌شود که هرچیزی ظاهری و باطنی دارد الا وجود حق تعالی که ظاهر و باطن او یکی است و دو چیز نیست، قرآن ظاهری دارد که عوام

به اندازه فهم و درک خود از آن برداشت می کنند و نیز باطنی، که پیامبران و ائمه (ع) که خواص بودند از آن استنباط می کردند و جهان هم اولی دارد و آخری، اولش حضور آدم (ع) بر روی زمین و آخرش برپاشدن قیامت است.

زید در تفسیر کلمات و عبارات و شرح آن ها ساده ترین کلمات و عباراتی را توضیح داده است که امروزه اکثر آن ها در نزد ما غریب نیستند و حتی اگر هم غریب به نظر آیند کتاب زید بن علی (ع) به طور جامع و مفصل به آن ها پرداخته است، لذا خوانندگان را از مراجعه به کتب دیگر بی نیاز نمی سازد. این موضوع نیز از نقاط ضعف این اثر به شمار می آید.

۵. بررسی تفسیری جملات و کلمات: مثلاً بحث درباره حروف مقطعه از جمله «الم» اولین آیه سوره بقره تفسیر شده است و یازده قول از مجمع البیان نقل می شود که ما به دلیل تکراری بودن این بحث و پرهیز از اطاله کلام از آوردن آنها خودداری کرده ایم. در مورد تفسیر حروف مقطعه پیش از همه، باید گفت: شرح حروف مقطعه آن هم نقل قول از مجمع البیان طبرسی برای خوانندگان این شبهه را بوجود می آورد که چگونه ممکن است که مؤلف کل تفسیر غریب القرآن خود زید یا حتی شاگردش عمرو بن خالد واسطی این کتاب را جمع و تدوین کرده باشد؟ زیرا طبرسی سال ها پس از زید بن علی (ع) می زیسته است.

۶. بررسی به لحاظ مصداق: به عنوان مثال آیه ۹۵ سوره حجر: «إنا كفييناك المستهزئين» (ما تو را از شر استهزاء کنندگان در امان داشتیم) که در این آیه، زید مصداق ها را مشخص می نماید و می گوید:

منظور از مسخره کنندگان هفت نفر از قریش اند. ۱. ولید بن مغیره مخزومی، ۲. عاص بن وائل السهمی، ۳. ابوزمعه الاسود بن المطلب، ۴. الاسود بن عبد یغوث الزهری، ۵. حارث بن قیس السهمی، ۶. حارث بن عیطله، ۷. هبار بن الاسود الاسدی.

۷. بیان اقوال متعدد در تفسیر کلمه ای واحد: به طوری که ترجیح واحدی در آن نیست. در آیه ۳۹ سوره آل عمران در مورد واژه سیّد و حضور به تفصیل این مطلب را توضیح دادیم. ۸. استفاده از نظریات اهل تسنن (عامه): به عنوان مثال آیه اول سوره عبس «عبس و تولى» یعنی چهره اش را در هم کشید و روی برگرداند. ده آیه آغازین سوره خاطر نشان می کند که خداوند کسی را به سبب تقدّم ثروتمندی بر نابینا مورد عتاب قرار داد. اما این که

شخص مورد عتاب کیست؟ اختلاف نظر است. در میان مفسران عامه و خاصه مشهور این است که عده‌ای از سران قریش با پیامبر (ص) در حال صحبت بودند. پیامبر (ص) ایشان را به سوی اسلام دعوت می‌نمود، فرد نایبایی به نام «عبدالله بن ام مکتوم» که ظاهراً فقیر هم بود بر پیامبر وارد شد و از حضرت تلاوت آیاتی از کلام الله مجید را طلب کرد. آنقدر سخنان پیامبر را قطع نمود که پیامبر (ص) چهره درهم کشید و به سخنان خود با آن گروه ادامه داد. در این هنگام این آیات نازل شد. اولاً، هیچ صراحتی مبنی بر این که فرد مورد عتاب حضرت رسول (ص) است وجود ندارد. در ثانی، اگر این شأن نزول را درباره حضرت بپذیریم، این مطلب در حد ترک اولایی بیش نیست و منافاتی با مقام عصمت ندارد.

۹. عدم طرح آیات مربوط به اهل بیت (ع) و شأن نزول آنها: به عنوان نمونه، آیه ۳۳ سوره احزاب که به موضوع تطهیر اهل بیت (ع) اشاره دارد. از نظر زید جزء غرر آیات محسوب نگردیده و مطلبی در این باره عرضه نداشته است.

عدم طرح این گونه آیات در تفسیر غریب القرآن زید نشان دهنده این مطلب است، هر چند وی با توجه به روایات رسیده به خاطر دعوی امامت قیام و خروج نکرد اما به نظر می‌رسد که وی قصد یادآوری و معطوف ساختن اذهان عمومی مردم را درباره موضوع پنج تن آل عبا (ع) به دیگران نداشته است و گرنه هیچ دلیلی برای عدم طرح این موضوع وجود نداشت. این در حالی است که در این کتاب کلمات بسیار ساده عوام فهم عصر کنونی به عنوان کلمات غامض آن روزگار تفسیر شده است. پس چگونه ممکن است که آیات کلیدی قرآن کریم که هنوز بعد از هزار و چهارصد و اندی سال که از صدر اسلام می‌گذرد و هر فرقه‌ای نظری خاص در این باب دارد، در آن روزگار جزء آیات مشکل قرآن نبوده است؟

نتیجه گیری

در قسمت نتیجه گیری شایسته است به دو سؤال تحقیق پاسخ گوئیم. اول آنکه، مسلماً بررسی متدلوزی، فهم غررایات را برای ما سهل الوصول و سریع تر می‌کند و راه کارهای مناسبی برای تحقیقات مفردات قرآن کریم پیش روی محققان می‌گذارد. در ثانی، فواید روش شناسی کتب غریب القرآن سبب پی بردن به مزیت‌ها و معایب آنها شده و راهنمای مناسبی برای ارائه کامل ترین و جامع ترین غریب القرآن‌ها به محققان است.

افزون براین، مقایسه روش شناسی غریب القرآن‌های مختلف از جمله غریب القرآن نافع بن ازرق در اعجاز بیانی بنت شاطی و تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه و... سبب کشف و پرده برداری از حقایق بسیاری از مفردات واژگان غریب قرآن کریم خواهد شد.

۱. مقایسه اللغة.

۲. مفردات الفا القرآن الکریم.

۳. مختار الصحاح.

۴. فرهنگ معاصر عربی به فارسی.

۵. البرهان فی علوم القرآن.

۶. فرهنگ سخن.

۷. مصاحب، دائره المعارف فارسی، ج اول.

منابع:

۱. قرآن کریم

۲. ابن فارس، ابن حسن احمد، مقایسه فی اللغة، دارالفکر للطباعة و النشره التوزیع، بیروت، لبنان. [بی تا].

۳. ابن قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم، تأویل مشکل القرآن، ترجمه ی بیناباج، محمدحسن، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۴ ش.

۴. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، مکتبه خیاط، بیروت.

۵. آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی- فارس، نشرنی، تهران، چاپ پنجم، ۱۳۸۴ ش.

۶. اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ القرآن الکریم، طلیعه ی نور، ۱۴۲۶ ق.

۷. انوری، حسن، فرهنگ فارسی سخن، تهران، انتشارات سخن، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.

۸. بنت شاطی، عایشه عبدالرحمن، اعجاز بیانی قرآن، ترجمه ی حسین صابری، انتشارات علمی- فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش.

۹. رازی، زین الدین محمد بن ابی بکر بن عبدالقادر، مختار الصحاح، مؤسسه الرساله، ۱۴۲۶ ق.

۱۰. زرکشی، بدرالدین، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، دارالمعرفه للطباعة و النشره، بیروت، ۱۳۹۱ ق.

۱۱. زید، علی بن الحسین (ع)، تفسیر غریب القرآن، تحقیق حسینی جلالی، محمدجواد، قم، مکتب اعلام الاسلام، چاپ دوم، ۱۳۷۶ ش.

۱۲. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، حائری قزوینی، مهدی، تصحیح ابوالفضل ابراهیم، محمد، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ ش.

۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۶ ق.

۱۴. مصاحب، غلامحسین، دائره المعارف فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۱ ش.

۱۵. مصطفوی، حسن، تحقیق فی کلمات قرآن الکریم، بنگاه و ترجمه ی نشر کتاب، تهران، ۱۳۶۰ ش.